

Степен и динамика на експлоатацията в България в периода на „социализма”

Проф. д.с.н. Георги Найденов, доц. д-р Калоян Харалампиев, проф. д.с.н. Начко Радев.

Въведение

Настоящата статия представя един от резултатите на научно-изследователски проект на УНСС Договор № НИД 1-16/2011 г. на тема “Българската „социалистическа” държавна собственост – политикономически анализ”. През първата част на изследването стигнахме до следния извод. Два основни въпроса, около които се концентрира вниманието на изследователите на „социалистическата” държавна собственост са: а) експлоататорски ли е нейният характер; б) висока, или обратното – ниска е нейната икономическа ефективност.

Установихме, че по втория въпрос – за ефективността на българската „социалистическа” държавна собственост има немалко изследвания в българската икономическа литература. Но по първия въпрос – относно нейния експлоататорски характер няма никакви изследвания. Причината е много проста. Официалната „социалистическа” политикономия приемаше априори „социалистическия” характер на държавната собственост и съответно липсата на експлоатация при нейното функциониране.

1. Как в българската и световната икономическа наука се изследва експлоатацията при „социализма”?

Първият, който в иносказателна форма подхвърля тезата за експлоатацията при „социализма” в България е Иван Николов. В книгата си „Производство, производствени отношения, превърната форма” той много вярно отбелязва, че: „Ако материалното богатство се присвоява всеобщо, тогава то не се отчуждава от никого, следователно то не принадлежи на никого, т.е. при тези условия по същество няма собственост... Само когато хората като колективи или индивиди си противостоят един на друг като различни собственици, в обществото се пораждат и развиват икономически отношения.” (Николов, 1984: 138-139)

Тази теза му позволява да направи изводът, че „Собствеността като икономическо отношение възниква на определен етап от общественото развитие, когато се появяват и развиват стоково-паричните отношения, когато присвояването на богатството става цел, смисъл и обществен мотив на общественото производство.” (Николов, 1984: 146) Тук имплицитно се съдържа въпросът – „По принцип възможна ли е „обществена” собственост?”¹ И. Николов не продължава по-нататък и не стига до логическия извод на своята теза, а именно, че „обществена” собственост в човешката цивилизация не е имало. Официалните идеолози обаче много вярно схващат, че горната теза отрича един основен постулат на казионния марксизъм – че в зората на човешката цивилизация собствеността е била „обществена”. Ето защо спрямо тази теза на И. Николов са отправени остри, но неубедителни критики. (Костов, 1985: 12-13)

Следващата крачка на И. Николов е да определи „държавата” като стопански субект, който е **различен и противостоящ** на трудещите се, като отделни лица и отделно обособени групи. Той вкарва в научен оборот понятието „отчуждение при социализма” не като случайно и нежелано явление, а като органична характеристика на „социализма” и функционирането на „социалистическата” държавна собственост. Иван Николов пише: „Формата на отчуждение при социализма се осъществява чрез социалната организация и в случая държавата като институализирана сила.” (Николов, 1984: 237-238)

За съжаление конкретният му анализ на сблъсъка на противоречивите интереси по-нататък остава беден. Но самата му постановка на въпроса е нещо много **ценно и значимо**.

През втората половина на 80-те години един от авторите на настоящата статия – Георги Найденов, задълбава анализа на „социалистическата” държавна собственост, чрез изследване на отчуждаването и присвояването на принадлеен продукт. (Найденов, 1986а; Найденов, 1987; Найденов, 1986б; Найденов, 1988а; Найденов, 1988б, Найденов, 1988в, Найденов, 1988г, Найденов, 1989) Той изследва „социалистическата” държавна собственост като отношения на **отчуждаване и присвояване** на принадлеен продукт между **социални субекти**. От една страна това е държавната организация в качеството ѝ на собственик на

---

¹ Това е забелязано от И. Костов, който остро критикува тезата на И. Николов. За него И. Николов практически признава като единствено възможна частната собственост. (Костов, 1985: 12)

средствата за производство, от друга страна това са трудещите се в качеството им на работна сила. В редица статии възможността държавната собственост да е отчуждена от трудещите се, се разглежда не като въпрос на **субективни** грешки, а като **обективен, стихийен** процес. В тях се анализира необходимостта в периода след приключване на първоначалната индустриализация част от принадлежащия продукт да не се присвоява от държавната организация, а да остане за разпореждане на трудовите колективи. Разглеждат се два основни аспекта на борбата между държавната организация и трудовите колективи: а) борба какви да бъдат пропорциите в деленето на новосъздадената стойност на необходима и принадлежна стойност; б) борба за установяване на едни или други политически и правно-нормативни отношения, които са в изгода на единия, или другия социален субект при изпълнението на функциите им в общественото разделение на труда.

Тази борба, този сблъсък на противоречиви интереси между двете големи социални групи се разглеждат на микро, мезо и макроравнище на социалната система и през трите етапа, през които преминава обществения труд – етапа на планиране, на нормиране и на оценка на труда. Разглеждат се, от една страна, борбата между държавната организация и наемния труд като цяло, от друга страна борбата между централните органи и стопанското ръководство на предприятията, от трета страна – между стопанското ръководство и работниците в самите предприятия. Въпреки, че и в тези статии не се използва понятието „експлоатация“, по същество в тях се разглеждат основните форми на експлоатация при „социализма“.

В научната литература от „свободния свят“ в периода от преди „нежните революции“ 1989 година е направено не малко за разкриване на експлоататорския характер на „социалистическата“ държавна собственост. Всъщност от трите основни тези на доминиращата в световната наука Лениновата парадигма „социалистическа революция, социализъм, обществена собственост“, в най-голяма степен е **ерозирана** тезата за „обществения“ характер на държавната собственост, респективно за липсата на експлоатация при нея.² **Ерозирана**, обаче не означава **отхвърлена**. Разбирането, че държавната собственост е обществена, за съжаление и досега е доминиращо в световната наука. И все пак **най-**

---

² Относно доминацията в световната наука на лениновата парадигма „социалистическа революция, социализъм, обществена собственост“ виж Найденов (1991) и Найденов (2003).

същественият пункт на това разбиране вече е категорично отхвърлен. А именно, че при държавната собственост се **ликвидира експлоатацията**. Тази теза е опровергана и отхвърлена от автори, принадлежащи към трите основни концептуални схеми, в рамките на които се изследват „социалистическите“ общества – на либерализма, на „предадената“ революция и на модернизационните теории.

Авторите, принадлежащи към концепцията на либерализма и теориите за модернизацията, много рядко използват термина **експлоатация**. Причината е, че за тези теории експлоатацията е само този вид присвояване на принадлеен продукт, при който се нарушава балансът между производствените фактори – нарушава се възпроизводството на производствените фактори, тоест средствата, вложени в **субективния фактор** на производството рязко са намалени, и това води до нарушаване на нормалните пропорции между обективния и субективния фактор на производството, което се отразява отрицателно на икономиката.

Но и без да използват термина „експлоатация“, автори като **Фридрих фон Хайек**, **Раймон Арон**, **Збигнев Бжежински** определят разпределението на богатата между управляващата класа и работниците при „социализма“ като **неравностойно**.³ Кое по същество, ако използваме марксистката терминология, означава, че за тях експлоатацията е иманентна характеристика на държавната собственост.

Но техните възгледи имат следния съществен недостатък. Като показват, че държавната собственост не притежава най-съществената характеристика, която според марксизма е безусловно присъща на „обществената“ собственост – липсата на експлоатация, авторите от концептуалното поле на либерализма, теориите за модернизацията, и за „предадената“ революция, продължават да определят държавната собственост като **обществена**. Причината е, че за тях характерът на държавната собственост се определя от нейната **обемност**.⁴ Когато тя е **всеобемаща**, то тя е **обществена**, а не **частна собственост**. Механично

---

³ Р. Арон пише, че: „Няма никаква причина извън марксистките идеологии в този режим ръководителите на икономиката, всички известни функционери на държавата да не си запазят предимства, подобни на тези, които си осигуряват ръководителите на частните предприятия на Запад; казано на жаргон, те „експлоатират масите“.“ (Арон, 1993: 181) Под „жаргон“ Арон има предвид марксовото разбиране за експлоатацията като **всяко присвояване на принадлеен продукт**.

⁴ И в това отношение техният подход е напълно тъждествен с подхода на казионната комунистическа идеология.

характеристиката на нейния обхват (тя е всеобемаща) се превръща в характеристика на нейния субект (субект на собствеността са всички – целият народ).

Авторите от концептуалното поле на либерализма и теориите на модернизацията обръщат малко внимание на процесите на отчуждаване и присвояване на принадлежния продукт при държавната собственост. За тях присвояването на принадлежния продукт е второстепенна и малкозначима характеристика. Наличието на експлоатация не поставя пред тях въпроса от кого се отчуждава принадлежният продукт и кой го присвоява; след като едни социални групи присвояват принадлежния продукт, произведен и отчужден от други социални групи, то еднакво ли е тяхното положение в системата на производствените отношения и по-специално по отношение на собствеността; какви са отношенията на управляващата класа с непосредствения производител? А това са проблемите, които дават отговор на въпроса за **характера** на собствеността.

По-напред от тях са отишли авторите от концептуалната схема за „предадената“ революция. Троцки, Т. Клиф, Джилас и др. много подробно и обстойно показват, че управляващата класа при съветския държавен капитализъм **експлоатира** работническата класа и останалите трудещи се маси. Те не се „свеният“ да използват термина „експлоатация“. Нещо повече, наличието на експлоатация за тях е достатъчен аргумент да определят обществото като „неистински“ социализъм, а държавната собственост като **формално** обществена, но **фактически – не!** Проблемът в техните разбирания идва от тук нататък. За тях **одържавяването** на средствата за производство е акт на тяхното **обобществяване**, на тяхното **социализиране**. Тоталното одържавяване превръща автоматично държавната собственост в обществена. Причината тя да не функционира като **наистина обществена** е в „**предателството**“ на заграбилата властна фракция: в СССР – сталинската фракция, в Югославия – титовата фракция. Защото хората от тези фракции не са истински комунисти. Те са алчни за материални блага. А ако на власт е фракцията на Троцки или Джилас, държавната собственост ще функционира като наистина обществена, защото те са истински комунисти и няма да ограбват народа и ще имат „скромно“ **лично** потребление.

Този начин на мислене е твърде повърхностен и съвършено неверен.⁵ Личното потребление на номенклатурата на управляващата комунистическа партия е съвсем второстепенен въпрос в сравнение с въпроса за присвояването на принадлежния продукт. Тоест, дали по принцип е възможно при държавна собственост да се ликвидира възможността управляващата класа да отчуждава и присвоява принадлежния продукт, произведен от непосредствените производители. Защото освен за лично потребление управляващата класа използва принадлежния продукт и за **производствено** потребление. И дори при най-голяма „скромност“ на управляващата класа в сферата на личното потребление тя може да упражнява извънредно висока степен на експлоатация, влагайки преобладаващата част от принадлежния продукт в сферата на производственото потребление. Троцки, Клиф, Джилас и много други не търсят отговор на този въпрос. За тях индикатор за „обществения“ характер на държавната собственост е социалното равенство в сферата на личното потребление. Според Джилас, ако при доминираща държавна собственост се запази политическият плурализъм, то това ще е гаранция за запазване на нейния „обществен“ характер. За авторите от концептуалната схема на „предадената“ революция всеобемността на държавната собственост е **необходимото**, макар и недостатъчно условие, за нейния „обществен“ характер. **Достатъчното** условие е личният висок морал на управляващата върхушка; или, както е при Джилас, запазването на политическия плурализъм, което ще ги предпази от загубване на комунистическия им морал.⁶

В обобщение на казаното дотук – какво е **нашето** разбиране за експлоатацията при „социализма“? Защото в икономическата наука има два основни възгледа за експлоатацията. За марксизма експлоатацията е присвояване от доминиращите социални класи и слоеве на принадлежния продукт (при капитализма принадлежната ценност) произведен от непосредствените производители. За марксизма **всяко** присвояване на принадлежния продукт е експлоатация. Експлоатацията, според този възглед, има двойствена същност. От една страна, тя е необходимост и предпоставка за възникването на човешката цивилизация, и

---

⁵ Още повече, като се има предвид подчертаният афинитет на Троцки към лукса и дългогодишната му позиция за използване на докапиталистически методи за експлоатация на трудещите се маси.

⁶ Политически плурализъм при доминираща държавна собственост е модел на „истински“ „социализъм“ и за класическата социалдемократия. Този въпрос – за отношението на социалдемократията към държавната собственост, заслужава по-специално внимание.

всеки следващ етап в развитието на човешката цивилизация е свързан с отмирането на остарелите форми на експлоатация, и утвърждаване на нови форми на експлоатация. От друга страна, експлоатацията е причина за неизброими нещастия, мъки, беди, страдания и т.н. Човечеството ще навлезе в „царството на свободата“, едва когато в резултат на развитите от капитализма могъщи производителни сили отпадне необходимостта от експлоатация и капитализмът прерасне в следващия обществен строй – комунизма.

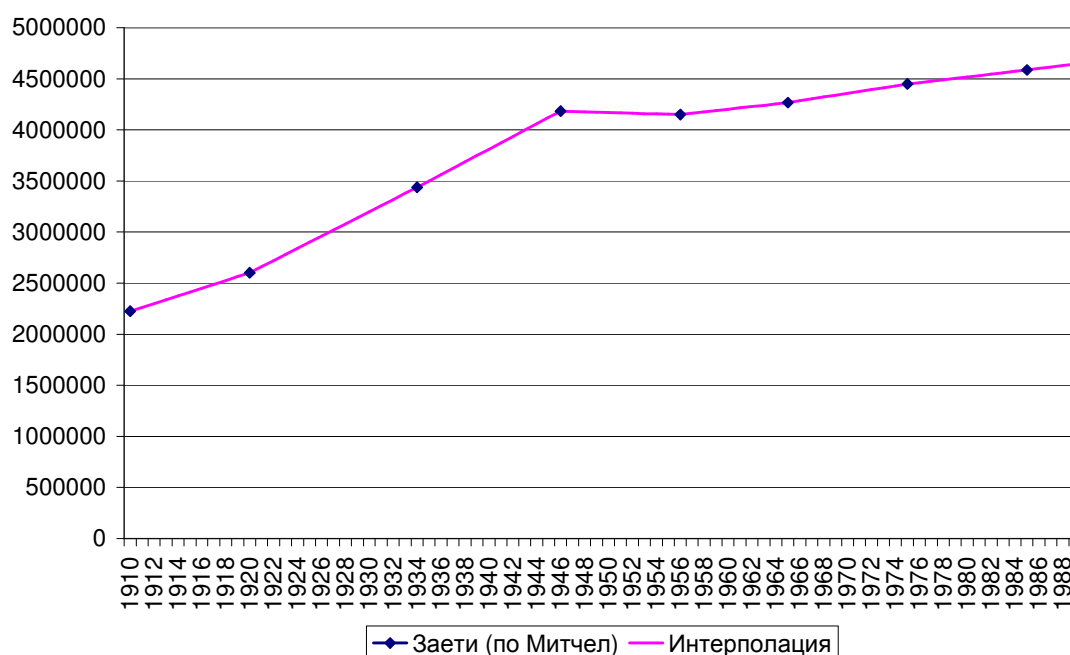
Марксовото разбиране за експлоатацията, обаче не е утвърдено в икономическата наука. Съвременната икономическа наука по начало рядко използва понятието „експлоатация“. А когато го използва, под експлоатация разбира такъв процес на присвояване на принадлежна ценност, при който се нарушава възпроизводството на производствените фактори, защото се присвоява не само принадлежия, но и части от необходимия продукт, което прави невъзможно възпроизводството на работната сила на предишното ѝ равнище. При това разбиране експлоатацията е случайно и дължащо се на субективни „грешки“ явление в икономическия живот.

В нашето изследване ние се придържаме методологически към **марксисткото** разбиране на понятието експлоатация.

2. Степен и динамика на експлоатацията при „социалистическата“ държавна собственост в България

Степента на експлоатация се определя от отношението на принадлежната към необходимата ценност. За да установим степента и динамиката на експлоатацията в България в периода на съветския държавен капитализъм, ние направихме следното:

1. В книгата на Митчел (Mittchel, 2007) намерихме броя на заетите във всички сектори на икономиката от 1910 до 1985 година. Тъй като тези данни не са за всяка година, а през определен (различен) брой години, се наложи да интерполираме липсващите междинни стойности и да екстраполираме до 1989 година:

Фигура 1. Интерполация на броя на заетите в България през периода 1910-1989 година

2. Умножихме броя на заетите по средната годишна номинална заплата, която извадихме от статистическите годишници на ЦСУ. По този начин получихме брутната сума, изразходвана за заплати през всяка година.

3. Използвахме от книгата на Митчел броя на населението в България за периода 1910-1989 година.

4. Умножихме броя на населението по обществените фондове за потребление на глава от населението, които също намерихме в статистическите годишници. По този начин получихме брутната сума на обществените фондове за потребление. Данните се отнасят за 1956-1957, 1960 и 1965-1989 година.

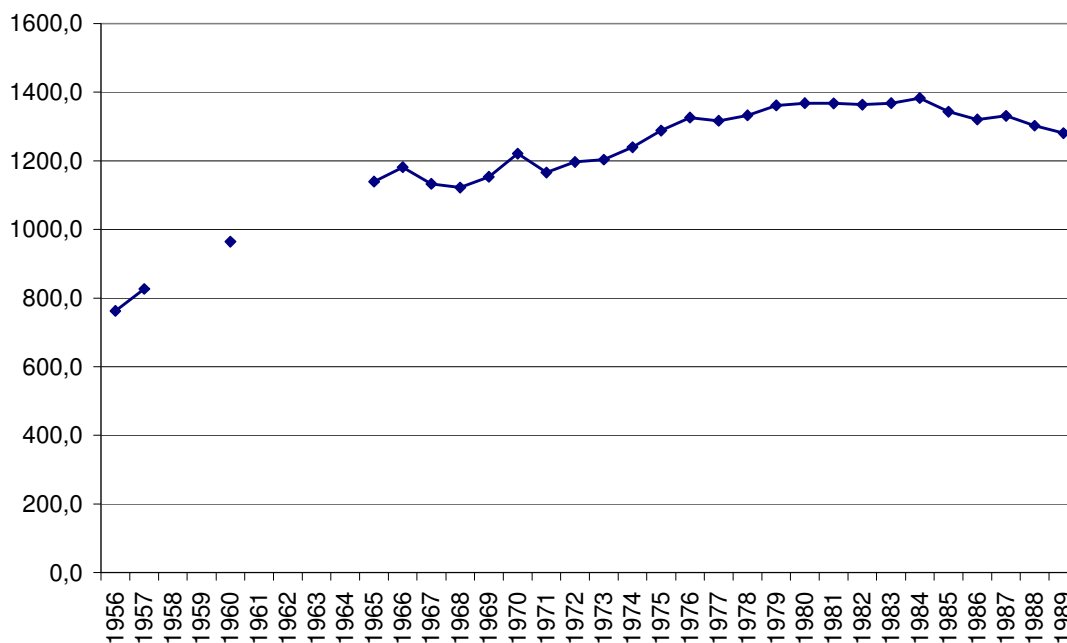
5. Събрахме брутната сума, изразходвана за заплати, с брутната сума на обществените фондове за потребление. По този начин получихме стойността на необходимия продукт. Данните също се отнасят за 1956-1957, 1960 и 1965-1989 година.

6. Използвахме от книгата на Митчел Нетния материален продукт за периода 1948-1989 година.

7. От нетния материален продукт извадихме необходимата стойност по години. По този начин получихме принадлежната стойност.

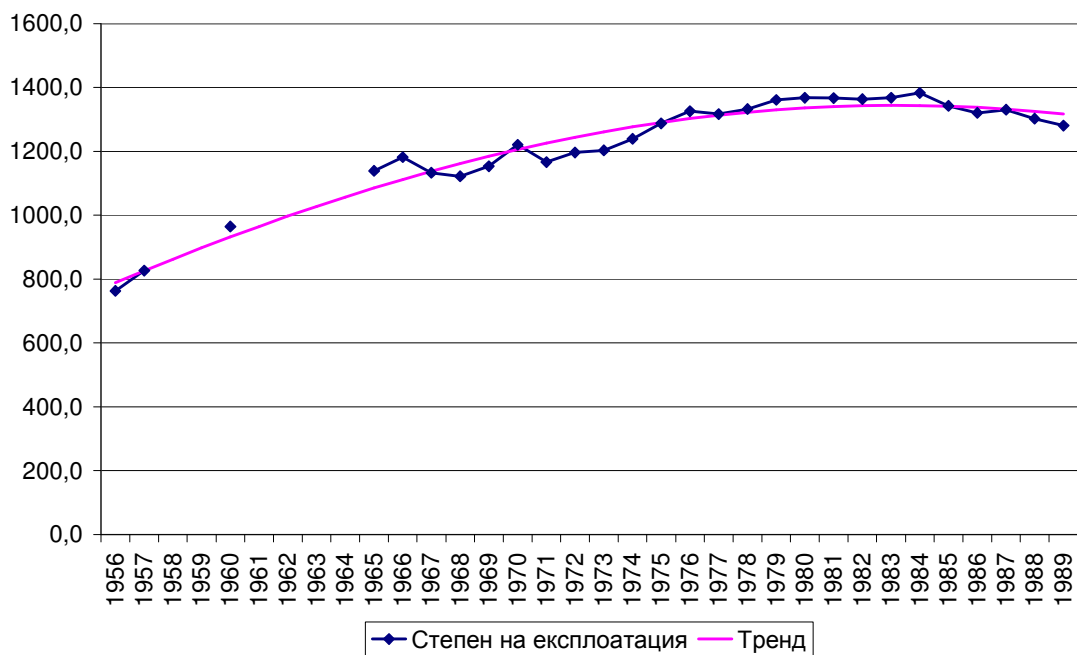
8. Разделихме принадлежната стойност на необходимата стойност по години и получихме степента на експлоатация. Данните се отнасят за 1956-1957, 1960 и 1965-1989 година:

Фигура 2. Степен на експлоатация през периода 1956-1989 година

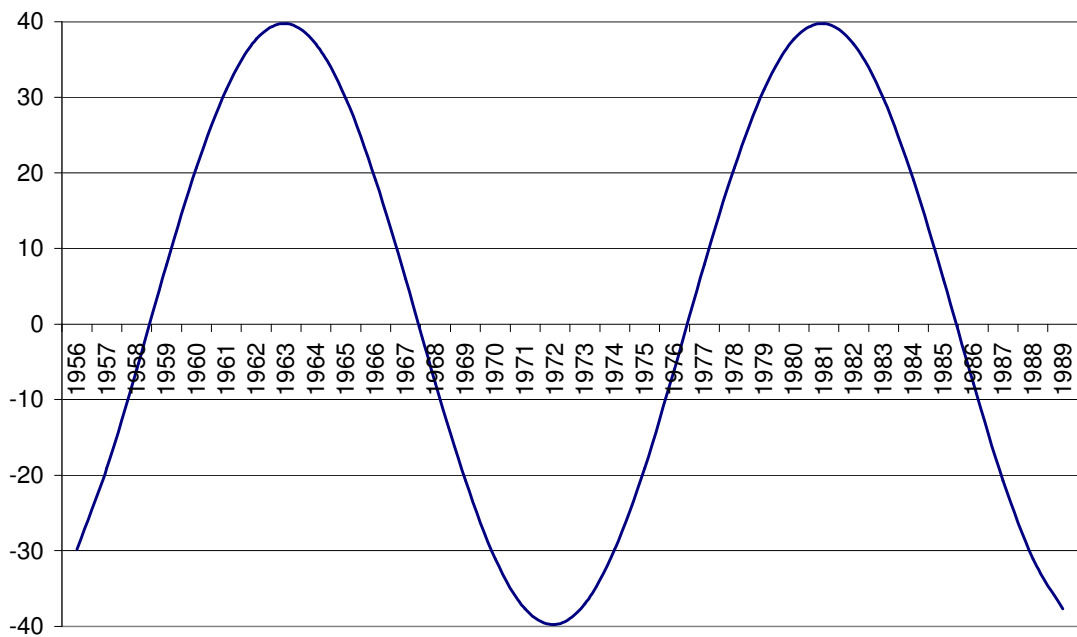
9. Направихме бейсовски спектрален анализ върху данните за степента на експлоатация и установихме, че в динамиката на степента на експлоатация има тренд и 18-годишен цикъл.

10. Трендът показва, че степента на експлоатация в България е нараствала до 1983 година, след което е започнала да намалява:

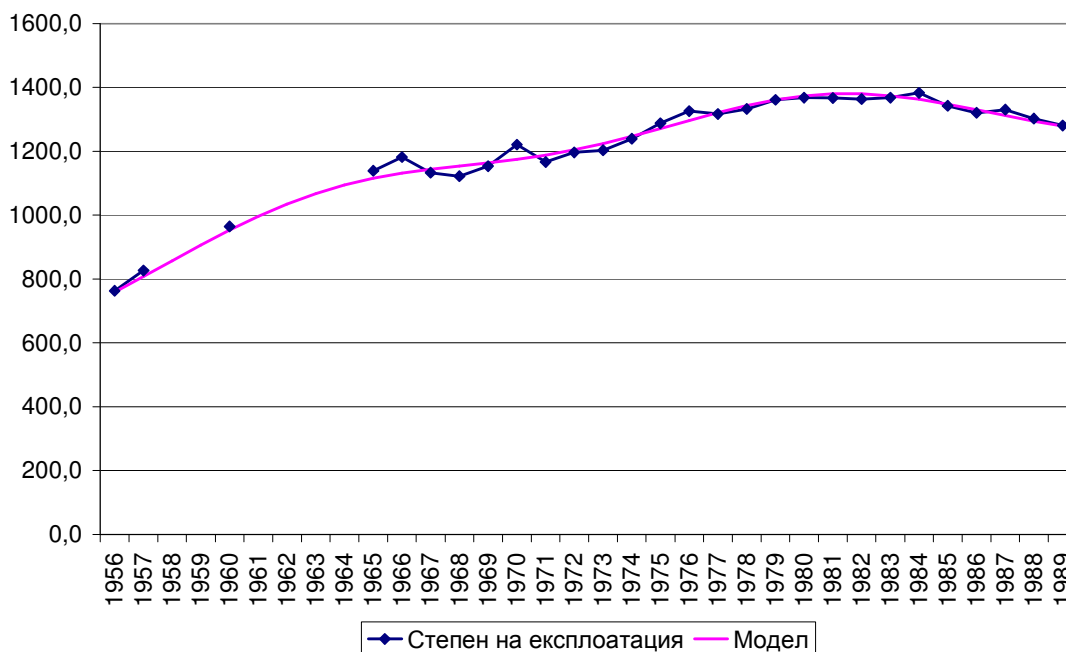
Фигура 3. Тренд в степента на експлоатация през периода 1956-1989 година

11. Моделът на 18-годишния цикъл показва, че степента на експлоатация в България нараства в периодите 1957-1963 и 1973-1981 и намалява в периодите 1964-1972 и 1982-1989 година:

Фигура 4. Осемнадесет годишен цикъл в степента на експлоатация през периода 1956-1989 година

12. От общия модел, в който се комбинират тренд и цикъл, можем да направим извода, че степента на експлоатация в България нараства с различни темпове до 1981 година и намалява, също с различни темпове, в периода 1982-1989 година:

Фигура 5. Обобщен модел на динамиката на степента на експлоатация през периода 1956-1989 година

3. Да анализираме установените факти!

а) Относно двете фази на тренда! Известно е, че до 1975 година българската икономика се развива възходящо, а след това тръгва „надолу”. (Найденов, 1986в: 63-70; Найденов, 2003: 172-176) Впрочем динамиката на българската икономика е напълно синхронна с динамиката на световната икономика. (Найденов, Харалампиев, 2012) Очевидно е, че в първата фаза – до 1975 година **успешната** предприемаческа дейност на съвкупния капиталист – номенклатурата на БКП, дава възможност да се увеличава степента на експлоатация, макар и с различни темпове в нейните различните периоди. Защото успешната предприемаческа дейност значително увеличава Брутния вътрешен

продукт, и става възможно повишаване на ценността на работната сила, независимо от увеличената степен на експлоатация. И съответно до липса на осезаема съпротива срещу повишената експлоатация. От 1975 година обаче започва низходящата вълна както в световната, така и в българската икономика. Може да се спори за съотношението на вътрешни и външни причини за навлизането на българската икономика в низходящата фаза.⁷ За нас определящи са **вътрешните** причини. В средата на седемдесетте години възможностите за екстензивно развитие в нашата страна се изчерпват. И това се съзнава добре от висшата комунистическа номенклатура. Но не се осъзнава, че е обществено необходимо да се премине към следващия етап в развитието на държавния капитализъм – да се осъществи преход от съветски към корпоративен държавен капитализъм. Впрочем, такъв преход в България е практически невъзможен. Доказват го събитията в Чехословакия през 1968 година и в Полша 1981 година. Тоест, дори и висшата комунистическа номенклатура да разбира необходимостта от преход от съветски към корпоративен държавен капитализъм, това не може да стане поради неизбежната външна намеса.

Но там е работата, че в България висшата комунистическа номенклатура дори и не осъзнава необходимостта от преход към корпоративен държавен капитализъм, за разлика например от чехословашката, полската и китайската висши комунистически номенклатури. Публикуваните след 10.11.1989 година мемоари на висши партийни и държавни дейци в България доказват това красноречиво. Висшата комунистическа номенклатура достатъчно ясно си дава сметка за необходимостта от реформи. Но същността на тези реформи вижда в рамките на запазване на „социалистическата” държавна собственост. Това неизбежно води до ограниченост, непоследователност, противоречивост и в крайна сметка до неуспех на реформите.

б) Нисходящата фаза на степента на експлоатация след 1983 година е свързана с прелома на ефективността и производителността на труда след 1975 година. Предприемаческата дейност на съвкупния капиталист след 1975 година вече е неуспешна. Показват го не само статистическите данни (Виж вече посочените изследвания на фондоемкостта на националния доход, на

---

⁷ Безспорно един от най-важните фактори, създали трудности в икономическото развитие на страната, е рязкото покачване на цените на нефта на международния пазар през 1973 година.

производителността на труда и на ефективността на труда), но и мемоарите на висши стопански, партийни и държавни дейци. (Дойнов, 2002: 80-87; Михайлов, 2012: 110-111) От мемоарите се вижда как висшата комунистическа номенклатура се „бълтае“ като „пате в кълчища“. От една страна те почтено искат да изпълняват ролята си на предприемач, на организатор на производствения процес. От друга страна виждат, че колкото и да се „напъват“, резултатът на техните усилия е отрицателен – възвращаемостта на инвестициите вместо да се увеличава – намалява и инвестициите във все по-голяма степен стават **губещи**. Пренасочване на инвестициите към производство и търговия с оръжие и наркотици в известна степен „тушира“ проблема. (Дойнов, 2002: 100-115; 122, 298 и др.) Но не го решава! Опитите за „реформи“ в този период са неуспешни. Защо?

Защото в рамките на съществуващата **държавна собственост** е практически невъзможно **съществено** да се променят отношенията между икономическите „актьори“ и нива в съвкупния капиталист. В рамките на съществуващата държавна собственост е невъзможно да се променят съществено отношенията на владееене, ползване и стопанисване на средствата за производство между централните органи и стопанската номенклатура. И затова съветническите екипи на висшата комунистическа номенклатура се насочват към скокообразно увеличение на степента на експлоатация чрез ценови шок. В **това** те виждат същността на „реформата“. Първият опит за „реформа“ **чрез ценови шок** е през 1980-1981 година. Вторият опит е през 1987-1988 година. И двата опита са неуспешни.

Освен този тип „реформи“, се провеждат и други опити за „реформи“. Това са опити, които също не изключват намаляване на покупателната възможност на населението. Но при тези опити **не това** е приоритет и цел на „реформата“. Цел е промяна на отношенията на владееене, разпореждане и стопанисване между различните нива и звена на номенклатурата. Според Мартин Иванов има три такива опита. (Иванов, 2008: 55-122) Първият е в периода 1963-1968 година. Вторият е в периода 1976-1983 година. Третият опит е в периода 1984-1989 година. Според нас, той неоправдано игнорира по-ранния опит – опитите за реформи след априлския пленум на ЦК на БКП, на който Т. Живков укрепва властта си и получава възможност да пренасочи икономическата политика на

партийно-държавния апарат. В резултат на укрепване на позициите на Т. Живков става възможно пренасочване и съществено увеличаване на инвестициите към развитие на тежката индустрия. Въпреки че това не се отнася пряко до отношенията на владеене, ползване и разпореждане, този „завой” в икономическата политика с пълно основание може да се смята за реформаторски.

Казахме, че **предзададеното** условие – реформите да се извършват в рамките на съществуващата „социалистическа” държавна собственост, **предопределят** тяхната ограниченост, непоследователност, противоречивост и в крайна сметка неуспешност.

Интересна е ролята на личността на Т. Живков в провеждането и впоследствие в стопирането на реформите. От една страна, най-често именно той е **инициатор** на „кампаниите” за реформи. От друга страна, той лесно „отстъпва” на натиска на консервативното си „обкръжение” и това предопределя половинчатия характер на реформите. Има и един друг интересен момент. Въпреки че се съгласява на „микроценови” шокове, в хода на реформите, Т. Живков решително отказва да се прилагат „макроценови” шокове. Причината за което, колкото и странно да звучи, е **човеколюбието** на Т. Живков. Той отказва да се правят „реформи”, свързани с рязкото намаляване на жизненото равнище на българското население. (Дойнов, 2002: 82-83) В съседна Румъния Чаушеско не страда от подобни скрупули. Може би и затова съдбата на Т. Живков и Чаушеско е толкова различна.

Липсата на съществени реформи (в смисъл реални стъпки към корпоративен държавен капитализъм) неизбежно води до повишаване на външната задлъжнялост на комунистическата номенклатура и в края на осемдесетте години до нейния банкрут като собственик на националния капитал.

в) Каква е връзката между опитите за „реформи” и динамиката на степента на експлоатация?

При първия опит за реформи, свързан с преориентирането на инвестициите към тежката индустрия, когато започва успешна индустриализация на страната, степента на експлоатация в България нараства (в периода 1957-1963 година). При втория опит за „реформи” – 1963-1968 година, обратно – степента на експлоатация намалява (в периода 1964-1972 година). При третия опит – 1976-

1983 година – отново нараства (в периода 1973-1981 година) При четвъртия опит – 1984-1989 година – отново намалява (в периода 1982-1989 година).

Видно е, че няма пряка връзка между нарастването на степента на експлоатация, или обратно – намаляването ѝ, и опитите за реформи. Опитите за реформи в един случай се правят в период на увеличаване на експлоатацията (1957-1963 година), а в друг случай – в период на нейното намаляване (1964-1972 година). Тоест стимулът за реформи не е **пряко** свързан със степента на експлоатация.

Заключение

Тази статия е начален опит да се изследва степента и динамиката на експлоатация в България в периода на така наречения „социализъм” (според нас най-точния термин е „съветски държавен капитализъм”). В перспектива се надяваме, ако съберем данни, да направим сравнителен анализ: а) на степента и динамиката на експлоатацията в България и някоя друга сравнима с нея по територия, население и степен на развитост „социалистическа” страна; б) на степента и динамиката на експлоатацията в България и някоя друга сравнима с нея по територия, население и степен на развитост капиталистическа страна.

Библиография

Арон, Р. (1993), *Демокрация и тоталитаризъм*, издателство. „Аргес”, София

Дойнов, О. (2002), *Спомени*, Книгоиздателска къща Труд, София

Иванов, М. (2008), *Реформаторство без реформи. Политическа икономия на българския комунизъм 1963-1989*, Институт за изследване на близкото минало, СІЕЛА, София

Костов, И. (1985), *Обществената собственост при социализма*, издателство „Наука и изкуство”, София

Михайлов, С. (2012), *Политически фрагменти из кухнята на сталинското тоталитарното общество 1971-1988*, издателство М8М, София

Найденев, Г. (1986а), Собствеността и нейните социални измерения. В: Усъвършенстване на обществените отношения в етапа на изграждане на развито социалистическо общество, София

Найденев, Г. (1986б), Социалистическата демокрация и усъвършенстване на формите на собственост, доклад на Младежка научна школа „Наука, идеология и политика”, Приморско

Найденев, Г. (1986в) *Субективният фактор и обективните възможности на социализма в НРБ*, издателство „Наука и изкуство”, София

Найденев, Г. (1987), „Социалистическата собственост и нейните социални измерения”, Ново време, № 7

Найденев, Г. (1988а), Субектните противоречия при държавната форма на собственост. В: Икономическият механизъм и стратегията на социално-икономическо развитие, София

Найденев, Г. (1988б), Собственост, интереси, противоречия. В: Октомври и нашата съвременност, София

Найденев, Г. (1988в), За субектния подход в анализа на държавната форма на собственост. В: Диалектика на формите на социалистическата собственост и самоуправлението, София

Найденев, Г. (1988г), „Субектните противоречия при държавната форма на собственост (кръгла маса)”, Политическа агитация, №8

Найденев, Г. (1989), Кой трябва да бъде стопанин на социалистическата собственост на този етап? В: Водещи тенденции в развитието на съвременния свят, София

Найденев, Г. (1991), *Какво става*, издателство „ВИКОМ-КОС”, София

Найденев, Г. (2003), *Стогодишната парадигма*, издателство на Института по социология, БАН, София

Найденев, Г., К. Харалампиев. (2012) Длинные волны Кондратьева в России и Болгарии. В: Кондратьевские волны: аспекты и перспективы, „Учитель”, Волгоград

Николов, И. (1984), *Производство, производствени отношения, превърната форма*, Институт за социално управление при ЦК на БКП, София

Mitchell, B. (2007), *International Historical Statistics 1750-2005: Europe*,
Palgrave Macmillan